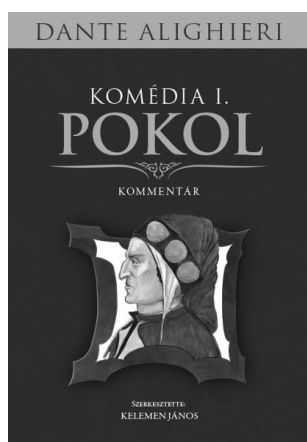

VÍGH ÉVA

„A pokol vihara, amely sosem nyugszik” (V, 31)

PARAFRÁZIS ÉS ÉRTELMEZÉS DANTE HALÁLÁNAK
700. ÉVFORDULÓJÁRA –
DANTE ALIGHIERI: KOMÉDIA I. POKOL. KOMMENTÁR

Szerkesztette: Kelemen János
ELTE Eötvös Kiadó
Budapest, 2019
550 oldal

Ahogy a pokol vihara sosem nyugszik, Dante *Színjátékának* értelmezése is folyamatosan, közel hét évszázad óta foglalkoztatja az írókat, költőket, exegétákat, sőt olykor viharos, politikai vitákat is gerjesztve, ahogy ez Olaszországban történt az 1921-es megemlékezések idején, amikor a különféle politikai erők – liberálisok, fasiszták, nacionalisták – a maguk ideológiai nézetei szerint értelmezték a költőt és hazafiságát. Dante persze – éppen politikai érzékenysége és műve sokrétű olvasatának, s mint minden remekmű esetében, aktualizálhatóságának köszönhetően – maga is tálcán kínálja e lehetőségét. Szerencsére azonban az 2021-es megemlékezések itthon és külföldön is főleg a *Színjáték* analitikus vizsgálatára, számvetésre és a recepció kivételesen gazdag történetére, formáira fókuszálnak.

A XIX. századi magyar művelődés- és irodalomtörténetben a *Színjáték* (és később más Dante-mű) első fordításpróbálkozásaitól kezdve a költő életművét folyamatos érdeklődés kísérte többek között Császár Ferenc, Arany János, Péterfy Jenő részéről. És még ha Péterfy az *Isteni színjáték* modern nyelvűre történő fordítását lehetetlennek tartotta is, Szász Károly első teljes fordítása rímes tercínákban (1885), a maga alapvető jegyzeteivel a korabeli magyar olvasó számára mégis elérhetővé tette a művet annak ellenére, hogy Dante *Lakomájából* idézve Szász maga is ezzel kezdi előszavát: „Tudja meg mindenki, hogy a múzsák kötelékével összefűzött egyetlen művet sem lehet a maga nyelvéből másra lefordítani a nélkül, hogy édességét s hangzatosságát el ne veszítse.” S persze ha elolvassuk az egyébként míves és tudós, XIX. század végi magyar nyelven írott előszót, rádöbbenünk: némi túlzással, de akár e magyar bevezetőt is újra lehetne fordítani a mai olvasó számára. Nem véletlen az a sokakban

tudományos igényességgel és példázatokkal megfogalmazott vélemény, miszerint a klasszikus művek mindegyikét százévente újra lehetne/kell fordítani. S a felvetés, nevezetesen, hogy verset, rímekbe szedett költői művet lehet-e – fogalmilag, stílusosan és egy sor további fordításelméleti és -technikai kérdést érintve – egyáltalán bármely modern nyelvre fordítani, csak további vitákat gerjesztene. E sorok írója a verses művek fordíthatóságával kapcsolatban a nemleges választ adók sorát bővíti, elismerve ugyanakkor, hogy Dante és a világirodalom többi jeles költőjének magyarra fordított versei nélkül szegényebb lenne a magyar olvasó és – a hatásmechanizmusok miatt – a magyar irodalom is. És hogy Dantét olvasni jegyzetek nélkül – sem idegen nyelvi fordítások esetében, sem olasz eredeti olvasatban – lehetetlen, szintén Szász Károly megállapítása. Az utóbbi időig Babits Mihály *Isteni színjáték*-fordítása volt a szélesebb olvasóközönség számára a leginkább elérhető, amely a maga értékes – bár szűkszavú – jegyzeteivel arra azért felhívta a figyelmet, mennyi további történelmi, mitológiai, irodalmi, filozófiai és általában művelődéstörténeti ismeret komplex összefüggéseivel lehet csak Dante művét a maga teljességében és mélységében megérteni. És főleg egy lírai költeményt csak költő fordíthat le hitelesen. A Babits-fordítás mondhatni kanonizált egyeduralmát az utóbbi években újabb változatok törték meg: Baranyi Ferenc 2012-ben a *Pokol*, Simon Gyula 2014-ben a *Paradicsom* új fordításával jelentkezett, míg a *Purgatórium* kettőjük közös vállalkozásában 2017-ben jelent meg. Nádasdy Ádám pedig – rímtelen drámai jambusokban, tiszta, közérthető stílusban, a költőiség megtartásával – 2016-ben tette közzé az azóta nagy olvasói és szakmai sikereket elkönnyvelő fordítását. A nyelvész és költő Nádasdy az érthetőségre törekedett, jegyzetanyaga is ezt a célt szolgálja, ugyanakkor a rímek hiánya ellenére mégis költői szöveget tarthat kezében az olvasó.

*

Talán nem volt szükségtelen a fenti előzmények nagyon rövid (és a többi, mintegy tucatnyi teljes vagy legalább egy teljes *canticát* tartalmazó XIX–XX. századi fordításkísérletre, illetve fordítástechnikai elemzésekre már nem kitérő) felvezetés. A fentiek ismeretében tudjuk ugyanis értékelni a 2004-ben életre hívott Magyar Dantisztikai Társaság vezetője, Kelemen János kezdeményezését, amely nemcsak a Dante-életmű egészére kiterjedő kutatómunka összehangolására irányult, hanem a *Színjáték* új szempontú kiadását is célul tűzte ki. Ennek eredménye a *Pokol* új, 2019-ben megjelent bilingvis kiadása, de még idén kézbe vehetjük a *Purgatóriumot*, és a tervek szerint jövőre a *Paradicsom* kommentált verzióját is. A Kelemen János szerkesztésében, Nagy József közreműködésével megjelentetett kötet címlapján már eleve olyan információkat találunk, amelyek mindenképpen említést érdemelnek. Kezdjük mindjárt a mű címével, hiszen Dante főműve az olvasókban eddig jobbra *Isteni színjáték* (*Divina Commedia*) elnevezéssel rögzült, bár maga a költő *Commediaként* (azaz nyomorúságos kezdetek után következő boldog végkifejlettel záró mű értelemben) említette. A Boccaccio által használt „isteni” jelző, amely a XVI. század közepétől megjelent kiadások címében jelent meg és állandósult a mű különféle olasz verzióiban és az idegennyelvű fordításokban, jelen kiadásban nem szerepel: a *Pokol*-kommentár az eredetileg Dante által jelzett címhez tér vissza, hasonlóan az utóbbi években jellemző olaszországi megjelentetésekhez. (Példaként említtem Antonio Lanza – egyes dantisták szemében a Petrocchi-féle változat elleni felségsértésnek tekintett – legrégebbi firenzei és toszkán kéziratokon alapuló, mintegy ötezer módosítást hozó *Commedia* kiadását, amely már a cím átírásában is eltér a kanonizált olasz kiadás[ok]tól.)

Másik fontos körülmény továbbra is a kötet címében olvasható: a műfajt jelző, öndefiníáló „Kommentár” ugyanis a közzététel alapkoncepcióját érinti, amikor a hangsúly a dantei mű értelmezésén, magyarázatán van. Tehát nem az utóbbi években megjelent magyar fordításokkal kíván versenyre kelni a *cantica* parafrazeált magyar szövegváltozata, hanem a mű értelmezésére teszi a hangsúlyt, amely feltétlenül újdonságnak számít. Itt jelzem, hogy az utóbbi évtizedekben Olaszországban megjelentetett (*Isteni színjáték*-kiadások igyekeztek *valami* újdonsággal előrukkolni. Ilyen például az Enrico Malato gondozásában 2018-ban egy ezeroldalas *Dizionario della Divina Commedia (Az Isteni színjáték szótára)* kötettel kiegészítve közzétett *La Divina Commedia (Az isteni színjáték)*, amely esetében a *Commedia* lábjegyzeteiben egy nyíllal jelzik a *Dizionario*ban olvasható részletes történelmi, filozófia, teológiai stb. kifejtést.

Mint minden olyan műnek a kiadása vagy fordítása esetén, amelynek nem maradt az utókorra autográf kézírata, alapvető a többféle szövegváltozat és -kiadás közül egy szakmai szempontból bevett és általánosan elfogadott változat figyelembevétele. Jelen esetben Giorgio Petrocchi olasz kritikai kiadása az alap, amely 1966-67-es első megjelenése óta mérvadóknak számít. A *Komédia I. Pokol. Kommentár* kötet szerkezeti felépítése valamennyi ének esetében hűen követi a szerkesztés alapvető formai szempontjait. Ennek megfelelően minden ének – a középkori kódexekből eredő hagyományhoz kapcsolódva – egy rövid, tartalmi összefoglalással, a *Bevezetéssel* kezdődik, kiegészítve a szerkezeti *Felosztást* jelző sorokkal: mindez a szóbanforgó énekekre vonatkozóan tartalmilag-formailag tájékoztatja az olvasót. Ezt követi a tercinnak jelölésével az olasz szöveg, mellette a *Parafrázis*, amely ugyan etimológiáját tekintve „hozzámondást” jelent, ebben az esetben azonban sorról sorra történő, versszerűen tördelt, prózai fordításról beszélhetünk, hiszen szövegű, pontos, magyar nyelvű „újrafogalmazást” kap az olvasó, mai, köznapi – nagyon kevés esetben esetleg nem mindenki ízlésének megfelelő – kifejezésekkel (pl. „Mi pedig ott hagytuk őket, hadd *bénázzanak*”, XXII, 151).

E szemantikai művelethez kapcsolódik – a szerkesztői elvek szerinti – kommentár, magyarázat, értelmezés, amely egy bőséges *jegyzetapparátus* a verssoroknak megfelelő indexszámmal, lábjegyzetek formájában. Egyfajta olvasói igényt már ezek a jegyzetek is kielégítenek, amelyek az adott ének eszmei-költői tartalmának, jellegének (és persze az éneket elemző kommentátor érdeklődésének, felkészültségének) függvényében segítik az olvasó tájékozódását az exegézis „sötét erdejében”. Kisebb *lectura Dantis* alapozásnak felelnek meg ezek a lábjegyzetek, amelyek több olasz (és egyéb külhoni) kiadás jegyzetapparátusát felhasználva a magyar olvasót látják el nélkülözhetetlen filológiai magyarázatokkal. Az egyes énekek között néhány esetben jelentős eltérések vannak jobbra a mennyiség tekintetében, ami részben azzal magyarázható, hogy bizonyos énekek a mondanivaló okán vagy egyes szereplők konceptuális szempontból eleve meghatározóak, így a nekik szánt magyarázatok a teljes mű (vagy a megelőző, illetve a további események) miatt esetleg több hivatkozást kívánnak. E lábjegyzetek hasznosságát és az eddigi *Színjáték*-fordításokhoz csatolt jegyzetekhez viszonyított információgazdagságát szeretném hangsúlyozni, tekintettel arra, hogy a textus és a kontextus magyarázatát, és a *Színjáték*kon belüli hivatkozás szükségességét egyaránt szem előtt tartják, s egyúttal érzékeltetik a dantei művet jellemző interpretációs ambi- és polivalenciát. Egyes olasz kritikai kiadások rendkívül bőséges jegyzetanyagával szükségtelen összehasonlíthatni a jegyzetapparátust, amely figyelembe veszi azt a fontos körülményt is, hogy a magyar olvasóközönség számára számos esetben máshogy kell a történelmi körülményeket, nyelvi-

stiláris megfogalmazásokat és egyéb összefüggésrendszert megvilágítani, illetve hangsúlyozni, mint egy anyanyelvi olvasó számára. A *Komédia* bizonyos szöveghelyeit, valamilyen szempontból fontos epizódjait és szereplőit, az allegorikus megjelenítéseket jól ismerő kutató persze néhol hiányolhatja a számára, saját kutatásai szempontjából releváns források, magyarázatok vagy összefüggések felidézését vagy nem kellő mélységű tárgyalását, ám az átlagolvasói elvárásoknak feltétlenül megfelelő magyarázatokra számíthatunk.

A *Komédia I. Pokol. Kommentár* kötetben a lábjegyzetelt, bilingvis énekeket az *Értelmezés* címmel ellátott *par excellence* kommentár követi, amely műfaját tekintve természetesen nem új, a *lectura Dantisok* hagyományához kapcsolódik, ám ebben a szerkezeti felépítésben mégis eredeti megoldás. Ugyanakkor a 34 énekhez kapcsolott 34 értelmezés – lévén hét, különböző tudományos érdeklődésű dantista műve – sok esetben nem azonos szerkezeti és tartalmi elvek mentén lett kidolgozva, ami olykor egyenetlen olvasatot eredményezett mind mennyiségi, mind tartalmi vonatkozásban. Még ha számolunk is a *Pokol* igen változatos filozófiai, teológiai, történelmi, politikai problémafelvetéseivel és ezeknek az énekekben való eltérő mélységű megjelenítésével, a legjobban itt követhető nyomon a kommentátorok egyéni érdeklődése, amellyel – az alapvető hermeneutikai olvasaton túl – a *lectura Dantisok* legjobb hagyományát követve közelítenek az egyes énekekhez. A korábban említett „egyenetlenség” az esetek többségében ugyanis előnyére szolgál a kommentárkötetnek, amikor éppen az eltérő jellegű és eszmei-poétikai indíttatású tolmácsolások lehetséges változatait mutatja be. A szerkesztői elveknek megfelelően az *értelmezés* „a véget nem érő interpretációs tevékenység adott állomásán minden lehetséges szempontból, az összes releváns forrásra támaszkodva igyekszik a szöveg aktuálisan elérhető értelmezési lehetőségeit felépíteni” (5). Egészében véve ugyanis a *sensus litteralison* jóval túlmutató, a *sensus spiritualis* és a *sensus moralis* értelmezésekre rámutató, filológiai megalapozott, tartalmas összegzéseket kapunk alapvető szakirodalommal kiegészítve. Fontos itt megemlíteni, hogy az értelmezésekben a magyar dantisztika régebbi és – a kötet munkálataiban közvetlenül részt nem vett – kortárs kutatóinak a tudományos eredményei is helyet kaptak.

Ami a kötetet jegyző szerzőket illeti, eddig csak „hét, különböző tudományos érdeklődésű dantistáról” volt szó, akik viszont – szerencsés munkamegosztást megvalósítva – a magyar dantisztika több generációját képviselik: a „mesterek” mellett a közép- és a fiatal nemzedék egyaránt részt vett a munkálatokban. A *Komédia I. Pokol. Kommentár* szerkesztője, Kelemen János akadémikus négy ének parafrázeálását, jegyzetelését és értelmezését is jegyzi, és további három esetben megosztotta a feladatokat; Hoffman Béla hat énekért felel, és további háromban társszerzőként van jelen; Mátyus Norbert öt ének egyedüli és három rész-felelőse; Nagy József (aki a szerkesztésben is közreműködött) egy éneket és öt társszerzőséget jegyez; Tóth Tihamér négy ének elkészítésében főszereplő. A legifjabb kollégák szerzői érdemeit mindenképpen külön ki kell emelni, hiszen kiváló felkészültségükkel tökéletesen illeszkedtek a közös munka menetébe: Draskóczy Eszter öt éneket vállalt a tőle megszokott precizitással, Berényi Márk pedig két ének erejéig vett részt a munkálatokban. A fentiekben a társszerzőséget is hangsúlyoztam, ami egyértelműen jelzi, hogy a kötet közös munka és együttműködés eredménye. A *Köszönetnyilvánítás* pedig további segítségre is utal: Bárdos Judit, Csantavéri Júlia, Ertl Péter, Nádasy Ádám gondos lektori közreműködésére.

Amikor Jorge Luis Borges a *Komédiát* olyan műnek tekintette, amelyet mindenkinek el kell olvasnia, lévén „a világirodalom legszebb könyve”, tudatában volt annak, hogy „senkinek sincs

joga, hogy megfosszon bennünket a *Komédia* naiv megközelítésű olvasása nyújtotta örömtől”. Ehhez a természetes, mesterkéletlen olvasathoz nyújt segédkezet e legújabb magyar kiadás a parafrázéálás és a jegyzetapparátus révén, ami egy kötetlen, oldott, a szó szoros értelemben vett olvasási örömet okoz. Az *Értelmezések* pedig egyértelműsítik a mű hermeneutikai sokrétűségét azok számára, akik további értelmezési szinteket is be akarnak járni.

A *Komédia* első részének közzététele, továbbá a *Purgatórium* és a *Paradicsom* rövid időn belül várható megjelenetése Dante halálának vagy inkább halhatatlanságának 700. évfordulójára a magyar tudomány méltó tisztelgése a világirodalom egyik legnagyobb költője előtt.

A KÉPMUTATÓK 10.

Dante: Isteni színjáték, Pokol, 23. ének (A Pokol Nyolcadik köre)